रजस्तमसी यदा मिथःसमे भवतः तदैश्वर्य्यञ्च विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वादणिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा क्षिप्यमाणम्। तत्राप्यलब्धस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति। शब्दादिषु पुनरस्य सरसवाही प्रेमा निरूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् क्षिप्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति तदेव तमसेति। यदा हि तमो रजो विजित्य प्रसृतं तदा चित्तसत्वावरकतमःसमुत्सारणेऽशक्तत्वात् रजस्तमस्यगितं चित्तमधर्म्माद्युपगच्छति। अज्ञानञ्च विपर्य्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम्। ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति। अनैश्वर्य्यं सर्व्वत्रेच्छाप्रतिघातः। अधर्म्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः। यदा तु तदेव चित्तसत्वमाविर्भूतसत्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्यादि। मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तम्। अतएव सर्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न धर्म्मायैश्वर्य्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह। अनुविद्धं रजोमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्म्मादिरित्यर्थः। तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसम्पन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्म्मध्याधमयोर्योगिनोश्चित्तसत्वं संगृहीतम् संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थीं चित्तस्यावस्थामाह तदेव चित्तं रजोलेशान्मलादपेतम् अतएव स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधूतरजस्तमोमयस्य हि बुद्धिसत्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्य्यकारिणो विवेकख्यातिः परं कार्य्यमवशिष्यत इत्याह सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। धर्म्ममेघश्च वक्ष्यते। अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह तदिति। सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघपर्य्यन्तं परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिनः। चित्तसामान्याधिकरण्यं च धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्। विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिशक्तिरित्यादि। सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि विवेकिनं दुःखाकुरुतः। अतो दुःखवद्धेयौ तथाचातिसुन्दरमप्यन्तवत् दुनोति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः। सेयमविशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तं शुद्धा चानन्ता चेति। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इयं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं दर्शितविषयेति। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत। किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमानारूढाया चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं! विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः सञ्चारः स चितेर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति। न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्म्माधर्म्माऽवस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन त्रितयरूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत। चितिशक्तेरसंक्रान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपादयिष्यते। तत्सिद्धं चितिपक्तिः शोभनेति, विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम्। अतश्चितिशक्तेर्विपरीततेति। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः। ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्यत्र अतस्तस्यामिति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ निरुद्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यतआह तदवस्थमित्यादि। स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तम्। निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्वीज इति। क्लेशसहितः कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगोवीजं तस्मान्निर्गतः निर्वीजः अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति। न तत्रेति। उपसंहरति। द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति विवरणम्।

"तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुष। किंस्वभावः? इति—भा०

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" २सू०।

"स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा" भा०।

"संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति। तदवस्थे चेतसीति